

کارکرد تعاون و همیاری در افزایش سرمایه اجتماعی از منظر اسلام

عبدالعزیز حسینی^۱

دریافت: ۲۷-۵-۱۴۰۳

۶۱|

پذیرش: ۱۰-۶-۱۴۰۳

چکیده

سرمایه اجتماعی موضوعی نو در مطالعات توسعه، اقتصاد و جامعه‌شناسی است. سرمایه اجتماعی حلقه اتصال نهادها، سازمان‌ها و کل جامعه در مسیر هنجارهای آن است. جامعه‌ای که بستر توسعه و هنجارهای اجتماعی خود را روی صداقت، ادای تعهدات و ارتباطات دوجانبه گسترانده‌اند، راه پیشرفت و تعالی را بهتر و پایدارتر می‌پیمایند. در این تحقیق با روش توصیفی - تحلیلی، تعاون و همیاری در اسلام به عنوان متغیر مستقل و سرمایه اجتماعی به عنوان متغیر وابسته مورد تحلیل و بررسی قرار گرفت. برای دست‌یابی به هدف پس از بحث و بررسی ادبیات مفهومی مدیریتی تحقیق؛ سرمایه اجتماعی، و مولفه‌های آن؛ اعتماد، مشارکت و انسجام ادبیات اسلامی تحقیق که براساس مولفه‌های سرمایه اجتماعی استوار شده است، مورد بررسی و تدقیق قرار گرفت. نتایج بدست آمده حاکی از آن است که اسلام با پایه‌گذاری جامعه براساس وحدت و اخوت اسلامی، تعاون و همیاری را در جامعه نهادینه می‌کند. در صورت تحقق همیاری و تعاون، افزایش سرمایه اجتماعی نیز قطعی خواهد بود. در تحقیق اثبات شد که استقرار جامعه براساس آموزه‌های اسلامی، جامعه را روی ریل هنجارهای اجتماعی مولد استوار می‌کند. که این استواری افزایش سرمایه اجتماعی را به همراه خواهد داشت.

واژگان کلیدی: تعاون و همیاری، سرمایه اجتماعی، مولفه‌های سرمایه اجتماعی در اسلام.

مقدمه

سرمایه اجتماعی کالای زینتی و لوکس جوامع در بازار رقابتی امروز به حساب می‌آید. هرچه میزان و قیمت این کالا بیشتر باشد آن جامعه در پیش‌برد استراتژی‌های رقابتی خود موفق‌تر عمل خواهد کرد. همان‌طور که فلاسفه بعد از هابز تاکید کرده‌اند، شکست در همکاری برای کسب منفع متقابل، الزاما نشانه نادانی یا عدم عقلانیت یا حتی شرارت و بدنهادی نیست بلکه نشان دهنده تنگناهای رفتاری انسان‌هاست. دانشمندان علوم اجتماعی این معضل بنیادین را که در شکل‌های مختلف جلوه‌گر است تحلیل کرده‌اند: مصیبت اراضی مشاع، منطق کنش جمعی، کالاهای عمومی، دوراهی زندانی، در همه این موقعیت‌ها همکاری همگانی به نفع همه خواهد بود. ولی در غیاب اعتماد، مشارکت و ضمانت همیاری، همکاری و تعهد متقابل، همه خود را از همکاری کنار می‌کشند و با رفتار خود، انتظارات بدبینانه یکدیگر را تحقق می‌بخشند (کلمن، ۱۳۷۷: ۴۶۴). چگونه می‌توان براین مشکلات اقدام جمعی غلبه کرد؟ دانشمندان علوم اجتماعی در رشته‌های مختلف راه حل را در سرمایه اجتماعی ملت‌ها جستجو می‌کنند.

سرمایه اجتماعی با افزایش سطح اعتماد، تعاون، همکاری متقابل و مشارکت داوطلبانه در فعالیت‌های اجتماعی، با کاهش هزینه‌های نظارت و کنترل فرایند تولید، نیروی انسانی، کاهش هزینه‌های تنظیم قراردادهای پیچیده و به اشتراک گذاشتن دانش و ابتکارات، به افزایش بهره‌وری نیروی کار می‌انجامد. سرمایه اجتماعی با انتشار دانش و اطلاعات در میان افراد مجموعه به افزایش بهره‌وری آنان منجر می‌گردد و تعاملات اجتماعی نیز بر انگیزه و تلاش نیروی کار تاثیر گذار است. به‌همین علت تلاش‌های زیادی در تعریف و تثبیت سرمایه اجتماعی در سال‌های اخیر صورت گرفته‌است (رادادی، ۱۳۸۹: ۵۳). چه در بعد مبانی نظری و مفهومی سرمایه اجتماعی و یا در قالب مباحث مقایسه‌ای و رابطه‌ای نظیر، دین و سرمایه اجتماعی؛ رابطه تعاون و سرمایه اجتماعی در اسلام؛ سرمایه اجتماعی در

نهج البلاغه؛ نقش تعاون در سرمایه اجتماعی؛ سرمایه اجتماعی و سازمان بالنده؛ شکل‌گیری سرمایه اجتماعی و فراتحلیل عوامل موثر بر آن؛ عوامل اجتماعی - فرهنگی سرمایه اجتماعی و .. که همگی در حد وسع مباحث ارزشمند مقایسه‌ای به حساب می‌آید. حلقه مفقوده همه این تحقیقات کارکرد تعاون و همپیماری در افزایش سرمایه اجتماعی است. در این تحقیقات نقش کارکردی تعاون و همپیماری را در افزایش سرمایه اجتماعی به نوعی مسلم گرفته‌اند. در تحقیقات تعاون و سرمایه اجتماعی نیز بیشترین توجه روی جنبه اقتصادی آن شده است. مثل نقش تعاونی‌ها در افزایش سرمایه اجتماعی و .. به مباحث فرهنگی آن کم‌تر پرداخته‌اند.

این پژوهش زنجیره اصلی تحقیقات اسلامی صورت گرفته در حوزه سرمایه اجتماعی را وصل می‌کند. زیرا فلسفه بعثت تکمیل فرایند استقرار اخلاقیات در جامعه است و این مهم بدون پیاده شدن اخوت اسلامی و اصل وحدت در جامعه امکان‌پذیر نمی‌باشد. بنابراین بحث از کارکرد تعاون و همپیماری در افزایش سرمایه اجتماعی از منظر اسلام یک بحث اساسی و مقدماتی نسبت به سایر ابحاث توسعه و سرمایه اجتماعی به حساب می‌آید. در یک کلام این تحقیق رسالت پاسخ‌گویی سوال ذیل را به عهده گرفته، وجهه همت خود قرار داده است. در رویکرد اسلامی نسبت به سازمان و جامعه، چه مقدار هدف؛ بستر توسعه و سرمایه اجتماعی تامین می‌شود؟

روش تحقیق

روش تحقیق تحلیلی - توصیفی و جمع‌آوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای انجام گرفته است. اطلاعات مربوط به سرمایه اجتماعی را با مراجعه به کتاب‌های جامعه‌شناسی، مدیریت و مطالب اسلامی را با مراجعه به مجمع‌التفاسیر (در تفاسیر نیز هم از منابع تفسیری مکتب اهل بیت و هم از منابع تفسیری اهل سنت و جماعت استفاده شده است) و کتب فقهی جمع‌آوری و پالایش شده است. در این تحقیق ابتدا به تحقیقات انجام شده در این موضوع توجه و امعان نظر شد، سپس با توجه به آن، مطالعات جدید صورت گرفته است.

سابقه تحقیق

پژوهش‌های صورت گرفته به صورت عام شامل دین و سرمایه اجتماعی و یا کارکرد موسسات تعاونی در افزایش سرمایه اجتماعی می‌شود. تحقیقی که به صورت

خاص موضوع پژوهش حاضر را پوشش دهد، یافت نشد. در ذیل دست‌آورد تحقیقات اسلامی صورت گرفته در سرمایه اجتماعی، به صورت فشرده اشاره شده است. سبحانی نژاد و همکاران (۱۳۸۵)، با روش تحلیل محتوا آیات قرآن را مورد بررسی و تحلیل قرار داده‌اند. یافته‌های آن‌ها بیانگر آن است که نه، محور الگویی رابطه اجتماعی در قرآن وجود دارد. که در جدول ذیل آمده است.

محور الگویی	مولفه‌ها و مصادیق
حفظ شان و کرامت در روابط اجتماعی	احترام به همه انسان‌ها، رعایت حریم دیگران، پرهیز از تمسخر و عیب جویی و ...
ایمان و عمل به منشور روابط اجتماعی	همکاری در امور اجتماعی، مشورت در امور، بازسازی هویت اجتماعی و
خویش‌داری در روابط اجتماعی	سعه صدر در برخوردها، صبر و بردباری، عفو و گذشت و ..
رعایت تقوای الهی در روابط اجتماعی	امانت‌داری و رازداری، پای‌بندی به عهد و پیمان، صداقت در گفتار و ..
رعایت عدالت در روابط اجتماعی	میان‌روی در رفتار، قانون‌مندی و قانون‌گرایی، رعایت انصاف در روابط تجاری و ...
خیرخواهی در روابط اجتماعی	امربه معروف و نهی از منکر، تلاش در بهره‌مندی عموم از رفاه، ترجیح دادن دیگران بر خود و ...
حفظ و تحکیم وحدت امت اسلامی	برادری با مومنان دیگر، تکیه بر اشتراکات، ایجاد روحیه الفت و مهربانی و ...
رعایت اصل جاذبه در روابط اجتماعی	سالم و با نشاط بودن، نرم‌خویی، تواضع و فروتنی، گشاده‌رویی و ...
رعایت نظم در روابط اجتماعی	وظیفه‌شناسی، قانون‌گرایی، مسئولیت‌پذیری و انضباط اقتصادی.

برخی از پژوهشگران (بیات، ۱۳۸۳) از دریچه ایمان و نقش تعیین‌کننده آن در تولید اعتماد بنیادی به بیان تاثیر دین بر سرمایه اجتماعی کوشیده‌اند. به نظر آن-

ها، عنصر ایمان از یک سو موجب تقویت سه عنصر دیگر: آگاهی، اعتماد و مشارکت در بالاترین حد خود می‌شود و از سوی دیگر، به شدت از نقش فردگرایی افراطی که فرساینده سرمایه اجتماعی است، می‌کاهد. (کتابی و همکاران، ۱۳۸۳)، (ربانی و طاهری، ۱۳۸۷) و (الویری، ۱۳۸۳) دین را اصلی‌ترین، پایدارترین و کارآمدترین عامل تولید سرمایه اجتماعی معرفی می‌کنند که از طریق تاثیر بر اخلاق، موجب ارتقای سرمایه اجتماعی می‌شود. پارسونز بر این باور است که در اسلام، به خاطر جهت‌گیری مثبت آن به سمت دنیا و نسبت آن به جامعه و سیاست و تاکید فراوان بر مسئولیت‌های اجتماعی مومنان، زمینه بروز سرمایه اجتماعی، به مراتب افزون‌تر و قدرتمندتر از ادیان دیگر است (زارعی متین، ۱۳۹۵: ۱۵۸). فصیحی تاثیر دین اسلام بر سرمایه اجتماعی را به صورت نظری مورد بررسی قرار داده است و نتیجه گرفته است که اجرای اصول دین اسلام بر افزایش سرمایه اجتماعی تاثیر زیادی دارد (فصیحی، ۱۳۸۶: ۲۳). همچنین براساس نتایج مطالعه (مهرگان و دلیری، ۱۳۸۹) براساس پژوهش صورت گرفته روی کتاب ارزشمند نهج البلاغه که توسط (فاضلی کبریا و دیگران، ۱۳۹۱) به انجام رسیده است. نقش عمده حاکمان در ایجاد و ارتقای سرمایه اجتماعی در جامعه اسلامی را برجسته و مولفه‌های سرمایه اجتماعی در جامعه اسلامی را چنین معرفی کرده‌اند: کنترل هوای نفس، محبت نسبت به مردمان و نفی خشونت ورزی، عفو و بخشش، انجام دادن عمل صالح، نفی خودکامگی و قدرت‌طلبی، توجه به توده مردمان، نفی تبعیض‌گرایی، نفی خواص‌گرایی، تاکید بر انصاف و عدالت‌محوری، مدارا و ملایمت، نفی بدبینی، تاکید بر حسن ظن، خوش‌رفتاری، خوش‌رویی و وفای به عهد، نفی سخن‌چینی و دروغ‌گویی، تاکید بر صداقت و پوشاندن عیوب و اعتدال.

ادبیات مدیریتی تحقیق

لزومی ندارد که به انواع سرمایه و یا سیر تکاملی مفهوم سرمایه اجتماعی به طور فشرده و دقیق پرداخته شود؛ محور بحث ادبیات مدیریتی تحقیق، تعریف سرمایه اجتماعی از دیدگاه اندیشمندان شاخص و بیان مولفه‌های آن، که ارتباط بیشتری با ادبیات اسلامی تحقیق دارد، می‌باشد.

تعریف سرمایه اجتماعی:

سرمایه اجتماعی یک مفهوم پیچیده است. تعریف واحد، جامع و قابل قبول از آن ارائه نشده است. به همین علت در این پژوهش به تعاریف صاحب‌نظران مطرح و عمده بسنده می‌شود. هر یک از این تعاریف بر یک یا دو مولفه‌ی سرمایه اجتماعی متمرکز و بر آن اساس سرمایه اجتماعی را تعریف کرده‌اند.

۱- پیربورديو

بورديو از اولین صاحب‌نظران در حوزه سرمایه اجتماعی به‌شمار می‌رود. او شبکه و روابط نهادینه شده را مبنای تعریف خود قرار داده است. سرمایه اجتماعی عبارت است از مجموعه منابع فیزیکی یا غیر فیزیکی، در دسترس فرد یا گروهی که دارای شبکه‌ی نسبتاً با دوامی از روابط نهادینه شده با آشنایی‌های دو جانبه و محترم هستند (کلمن، ۱۳۷۷: ۴۶۴)

۲- رابرت پاتنام

پاتنام به عنوان صاحب‌نظر سیاسی مهم‌ترین شاخصه‌ی سرمایه اجتماعی را مشارکت می‌داند. مولفه‌ی دیگر مورد توجه پاتنام اعتبار است. به نظر پاتنام، عصاره‌ی سرمایه اجتماعی، اعتبار و توافق بین افراد و یا بین سازمان‌هاست. پاتنام در مقاله متاخر خود سرمایه اجتماعی را چنین تعریف نموده است: سرمایه اجتماعی به روابط میان افراد و جامعه براساس شبکه‌ها و هنجارهای دوسویه و اعتمادآفرین باز می‌گردد (رادادی، ۱۳۸۹: ۵۳). رابرت پاتنام شاخص‌های مثبت سرمایه اجتماعی را در: مشارکت عمومی مشابه رای‌گیری، اجتماعی‌شدن غیررسمی (دید و بازدیدهای دوستانه) و سطح اعتماد بین اشخاص می‌داند. مشارکت نموده‌های مختلفی دارد از جمله: میزان مطالعه و حجم خرید روزنامه‌ها، تعداد رای‌دهندگان، اطلاعات شهروندان از مسائل سیاسی و مانند آن‌ها مورد ارزیابی قرار داد.

۳- جیمز کلمن

کلمن در تعریف خود روی روابط بین افراد بیشتر تاکید می‌کند. او تعریف کاربردی ارائه می‌دهد و با مقایسه سرمایه اجتماعی با دیگر انواع سرمایه‌ها تعریف عینی‌تری از سرمایه اجتماعی به تصویر می‌کشد: سرمایه اجتماعی مانند انواع دیگر

سرمایه، مولد است و دستیابی به هدف‌های معینی را که در نبودن آن دست‌یافتنی نخواهد بود را امکان‌پذیر می‌سازد. سرمایه انسانی با تغییر دادن افراد برای بهبود مهارت‌ها و توانایی‌های آنان پدید می‌آید و افراد را توانا می‌سازد تا به شیوه‌های جدید رفتار کنند. سرمایه اجتماعی نیز به‌نوبه خود، هنگامی به‌وجود می‌آید که روابط میان افراد به شیوه‌ای دگرگون می‌شود که کنش را تسهیل کند. سرمایه فیزیکی کاملاً ملموس است و به‌صورت مادی و قابل مشاهده است. سرمایه انسانی کمتر ملموس است و در مهارت‌ها و دانشی که فردی کسب کرده است تجسم می‌یابد؛ سرمایه اجتماعی حتی کم‌تر از این محسوس است، زیرا در روابط میان افراد تجسم می‌یابد (کلمن، ۱۳۸۶: ۴۶۴).

۴-فرانسیس فوکویاما

مولفه‌های محوری فوکویاما در تعریف سرمایه اجتماعی، اعتماد و هنجار است. فوکویاما قائل است که: سرمایه اجتماعی مجموعه معینی از هنجارها و ارزش‌های غیررسمی است که اعضای گروهی که همکاری و تعاون میان آن‌ها مجاز می‌باشد، در آن سهیم هستند که البته مشارکت در ارزش‌ها و هنجارها به خودی خود باعث تولید سرمایه اجتماعی نمی‌گردد، زیرا این ارزش‌ها ممکن است منفی باشند (فوکویاما، ۱۳۷۹: ۲). فوکویاما هنجارهای اجتماعی را به دو بخش تقسیم می‌کند: ۱- هنجارهای مولد سرمایه اجتماعی؛ ۲- هنجارهای غیر مولد. معتقد است که هنجارهای مولد به ارتقای همکاری میان اعضای گروه می‌انجامد و شامل سجایایی نظیر صداقت، ادای تعهدات و ارتباطات دو جانبه می‌باشد. فوکویاما معتقد است که هنجارهای غیررسمی متقابل تولیدکننده سرمایه اجتماعی است. سرمایه اجتماعی زاینده اعتماد، موجب هماهنگی و انسجام جامعه مدنی و در کل پویایی سیستم کلان اجتماعی را تضمین می‌کند. حفظ ارزش‌هایی نظیر روحیه دموکراسی، اعتماد و جامعه مدنی، هنر اجتماع است و فقدان این هنر اجتماعی زوال بزرگ را در جوامع پیشرفته ایجاد می‌کند. فوکویاما شاخص‌های فقدان سرمایه اجتماعی را چنین بیان کرده است: نژادپرستی، پارتی‌بازی، آشناپروری، بی‌تفاوتی، تبعیض جنسی، طلاق، فروپاشی خانواده، افت تحصیلی، سوءاستفاده جنسی، آدم‌کشی، اعتیاد و پخش مواد مخدر. البته باید توجه داشت که سنجش سرمایه

اجتماعی نسبی است. در همه کشورها همان‌گونه که به یک گونه سرمایه اجتماعی بروز و ظهور پیدا نمی‌کند، به یک گونه نیز نباید مورد سنجش قرار گیرند.

تعریف بانک جهانی

بانک جهانی سرمایه اجتماعی را پدیده‌ای می‌داند که حاصل تاثیر نهادهای اجتماعی، روابط انسانی و هنجارها بر روی کمیت و کیفیت تعاملات اجتماعی است و تجارب این سازمان نشان داده است که این پدیده تاثیر قابل توجهی بر اقتصاد و توسعه کشورهای مختلف دارد. سرمایه اجتماعی صرفاً مجموعه‌ای از نهادها نیست که زیربنای جامعه را تشکیل دهد بلکه چسبی است که کل جامعه و سازمان را به هم متصل می‌کند و بستری مناسب برای ارتقای سرمایه انسانی و فیزیکی سازمان ایجاد می‌کند و راه کامیابی سازمانی را هموار می‌سازد (بانک جهانی، ۲۰۰۰: ۳۵).

مولفه های سرمایه اجتماعی

زارعی متین و همکاران شش مولفه برای سرمایه اجتماعی برشمرده‌اند، که عبارتند از: ۱- اعتماد؛ ۲- مشارکت اجتماعی؛ ۳- هنجارها و ارزش‌های مشترک؛ ۴- پیوندهای اجتماعی غیر رسمی؛ ۵- روحیه داوطلبی؛ ۶- زیر ساخت‌ها. دانشکده حکومت جان اف کندی، دانشگاه هاروارد دسته‌بندی دیگری از مولفه‌های سرمایه اجتماعی ارائه داده است که عبارتند از: مشارکت سیاسی؛ مشارکت و رهبری انجمنی و مدنی؛ پیوندهای اجتماعی غیر رسمی؛ بخشش و روحیه داوطلبی؛ مشارکت مذهب محور؛ عدالت در مشارکت مدنی و تنوع معاشرت‌ها و دوستی‌ها (Seminar, Saguario, ۲۰۰۰). برخی دیگر از محققان ابزارها و سنججه دیگری برای سرمایه اجتماعی مدنظر قرار داده اند، آنان معتقدند که به طور کلی سرمایه اجتماعی از سه مولفه اعتماد اجتماعی (social trust) انسجام اجتماعی (social cohesion) و مشارکت اجتماعی (social Partiwpation) تشکیل شده است، این سه مولفه در یک رابطه متعامل و مرتبط قرار گرفته‌اند و هر کدام تقویت کننده دیگری می‌باشند. از مولفه‌های اصلی سرمایه اجتماعی و از مفاهیم مهم و کلیدی جامعه شناختی می‌باشند. آوردن تمام مولفه‌ها و بحث پیرامون آن‌ها در مجال این نویسه نیست. هدف از طرح چند نوع از مولفه، بیان این حقیقت است که در دسته‌بندی مولفه‌ها قرائت واحدی وجود ندارد ولی می‌توان گفت که روی

گزینه‌های اعتماد، مشارکت و انسجام اجتماعی همه توافق دارند. در ذیل به تعریف مختصر از این مولفه‌ها اکتفا می‌شود.

اعتماد اجتماعی

اعتماد نقش دوگانه‌ای در سرمایه اجتماعی دارد؛ محصول و مولفه سرمایه اجتماعی است. بدون اعتماد سرمایه اجتماعی شکل نمی‌گیرد و از طرفی با کاهش سرمایه اجتماعی، اعتماد بین مردم کاهش می‌یابد. (ملایی، ۱۳۸۷: ۲۶) فوکویاما معتقد است که صداقت و اعتماد افراد را به انجام کارهای مشارکتی و تعاونی مشتاق می‌سازد و زمینه را برای رشد و ترقی فراهم می‌کند. مثلا در جامعه ژاپن سطوح بالای سرمایه اجتماعی سبب گسترش و توسعه این کشور شده است در حالیکه در جامعه چین پیوندهای موجود مانع شکل‌گیری سرمایه اجتماعی است و فرصت‌های نوآوری را محدود می‌سازد. وی اظهار می‌دارد که جوامع مدرن به جای اینکه در صدد باشند، اخلاق اعضایشان را بهبود ببخشند، باید در جستجوی تاسیس نهادهایی چون حکومت متکی بر قانون اساسی و مبادله مبتنی بر بازار آزاد باشند تا رفتارهای اعضای خود را نظام‌مند کنند (فوکویاما، ۱۳۷۹: ۱۳).

مشارکت اجتماعی

مشارکت اجتماعی بیان‌کننده میزان حضور مردم در انواع گروه‌های مذهبی، باشگاه‌ها، انجمن‌ها، موسسات خیریه، تعاونی‌ها و اتحادیه‌های کارگری و .. فعالیت دارند. هر اندازه شبکه مشارکت در جامعه گسترده‌تر باشد، سرمایه اجتماعی آن جامعه غنی‌تر است (زارعی متین، ۱۳۹۵: ۳۵). مشارکت اجتماعی در نگاه کلی، به معنای شرکت فعال و سازمان‌یافته افراد و گروه‌های اجتماعی در امور اجتماعی، سیاسی و فرهنگی است و به عقیده بسیاری از اندیشمندان از جمله پاتنام، تأثیر مستقیمی بر میزان سرمایه اجتماعی دارد (پاتنام، ۱۳۷۹: ۲۹۵). مشارکت اجتماعی در واقع بیانگر روح احساس تعلق و همبستگی یک ملت را نیز می‌رساند هر چه یک ملت احساس تعلق بیشتری نسبت به هم داشته باشند آن ملت سرمایه اجتماعی بیشتر خواهد داشت. در اسلام معادل آن را می‌شود تحت کلمه اخوت اسلامی جستجو کرد و به بحث نشست. وقتی جامعه همدیگر را برابر و برادر بدانند روح مشارکت و همیاری به اعلا درجه ممکن می‌رسد.

انسجام اجتماعی

دهخدا واژه انسجام را به مفهوم یگانه‌شدن، یکتایی و یگانگی تعریف کرده است (دهخدا، ۱۳۴۹: ۳۲). انسجام اجتماعی دلالت بر توافق جمعی میان اعضای یک جامعه دارد که حاصل پذیرش، درونی کردن نظام آموزشی و هنجاری یک جامعه و وجود تعلق اجتماعی «احساس ما بودن» و تراکمی از وجود تعامل‌گر میان افراد آن جامعه است (ازکیا و غفاری، ۱۳۸۳: ۲۸۷). برخی از نویسندگان چهار نوع انسجام را ذکر کرده‌اند که انسجام ملی مستلزم همه آن‌هاست: انسجام فرهنگی، انسجام هنجاری، انسجام ارتباطی و انسجام کارکردی (صالحی امیری، ۱۳۸۸: ۹۶). برخی انسجام را معادل واژگانی مانند وفاق، وحدت و... گرفته‌اند. از این‌رو، آلن بیرو در فرهنگ علوم اجتماعی واژه وفاق را این‌گونه توصیف می‌کند: وفاق بر پیدایی اتفاق نظر و توافق آشکار در یک گروه دلالت دارد. وفاق فرایندی است که از طریق آن اعضای یک گروه یا یک جامعه به توافق و اشتراک در بنیان‌های زندگی مشترک خود رسیده‌اند. وفاق و انسجام موجب به هم پیوستگی آگاهانه‌تر یک گروه و همبستگی بیشتر آن می‌شود (بیرو، ۱۳۸۰: ۶۴).

اندیشمندان مسلمان

ممکن است اندیشمندان مسلمان زیادی در موضوع سرمایه اجتماعی ورود و گفتاری هرچند اشاره‌ای داشته باشند. در این پژوهش به دو فرد کلیدی که دغدغه اجتماعی بیشتری داشته‌اند، بسنده شده است.

ابونصر فارابی (۳۲۹-۲۶۰)

فارابی تعریف از سرمایه اجتماعی ارائه نکرده است ولی از آن‌جایی که دغدغه محوری و اساسی فارابی تحقق مدینه فاضله است. بنابراین می‌شود سرمایه اجتماعی را ثمره و حاصل مدینه فاضله‌ای دانست که فارابی، پنجره ورود به آن را به رویمان گشوده است. در نگاه فارابی مدینه فاضله عبارت است از: مدینه مطلوب و مناسبی که امکانات نیل به سعادت در آن مهیاست. به عبارت دیگر، مدینه فاضله، مدینه‌ای که مقصود حقیقی از اجتماع در آن تعاون بر اموری است که موجب حصول و وصول به سعادت آدمی می‌شود (فارابی، ۱۳۷۹: ۲۰۸). وی در تقسیم بندی به مسائل فکری و فرهنگی اصالت می‌دهد. جامعه فاضله با مدینه

فاضله فارابی، جمعی از افراد انسانی است که دارای کنش و واکنش اجتماعی و برخوردار از همبستگی اجتماعی هستند.

ابن خلدون (۸۰۸-۷۳۲)

ابن خلدون نیز چون فارابی به تعریف مستقل از سرمایه اجتماعی پرداخته است ولی به مولفه‌های سرمایه اجتماعی که جوامع شهری به آن نائل می‌شود تکیه کرده است. ابن خلدون با وضع اصطلاح عصبیت که از ریشه عصبه به مفهوم ریشه و پیوند - پیوند فرد به گروه- است، (دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۵۹۲) به مولفه‌های

۷۱ |

همبستگی، احساس تعلق و روح جمعی که از مولفه‌های سرمایه اجتماعی است دست یافته است. ابن خلدون نسبت به همبستگی روح جمعی یک امت تاکید می‌کند و معتقد است، تا هنگامی که همکاری و تعاون پدید نیاید، انسان نمی‌تواند برای خود روزی و غذا تهیه کند و زندگانی انسانی امکان پذیر نخواهد بود. در سایه تعاون، حکمت خدا در بقا و حفظ نوع انسان نیز به کمال می‌رسد (ابن خلدون، ۱۳۸۸: ۷۹)

دین و سرمایه اجتماعی

در مجموع می‌توان گفت: اکثر جامعه‌شناسان، نقش دین را در افزایش ابعاد مختلف سرمایه اجتماعی، مهم می‌دانند. آن‌ها این جنبه از کارکرد دین را مختص جوامع سنتی نمی‌دانند بلکه بر این باورند که در جوامع مدرن هم دین به ویژه با تشکیل انجمن‌های داوطلبانه، نقش بارزی در افزایش سرمایه اجتماعی دارد. به گونه‌ای که سطوح توسعه انسانی و سیاسی به علاوه در مراسم مذهبی و هم‌چنین با عضویت در سازمان‌های اجتماعی و سطوح مشارکت مدنی در ارتباط‌اند (اینگلهارت و نوریس، ۱۳۸۷: ۲۶۷).

۱- ادبیات اسلامی تحقیق

در مباحث دینی سرمایه اجتماعی ثقل بحث را روی شاخص‌ها و مولفه‌های سرمایه اجتماعی استوار می‌کنیم. از آن جایی که مولفه‌های سرمایه اجتماعی اعتماد، انسجام و مشارکت تشخیص داده شد. در مباحث اسلامی روی این سه مولفه توجه و امعان نظر می‌شود. در ادبیات اسلامی ابعاد ذهنی سرمایه اجتماعی

را می‌شود ذیل مفاهیم اعتماد، مشارکت و انسجام جستجو کرد. به همین علت به صورت فشرده و مختصر به این مباحث پرداخته می‌شود.

اعتماد

اعتماد مهم‌ترین شاخص سرمایه اجتماعی است. در اسلام حسن ظن و اعتماد به سایر مسلمانان یک اصل است. به همین جهت فقها در مباحث فقهی چند قاعده فقهی را که مستلزم اعتماد به مسلمین است بحث می‌کنند. مانند، قاعده سوق مسلمین، قاعده ید و قاعده اصله الصحه. سوق مسلمین به این معناست که بازاریان مسلمان مرتکب فعل حرام نمی‌شوند. بنابراین هر جنسی که در بازار مسلمین خرید و فروش می‌شود به صورت صحیح و شرعی معامله می‌شود. مثلاً گوشت بازار مسلمین حتماً مذکی و به صورت شرعی ذبح شده است. بنابراین این قاعده نوعی اعتماد را نسبت به بازار مسلمین ایجاد می‌کند. قاعده ید به این معناست که انسان مالک آن‌چه در دست اوست می‌باشد. این قاعده نوعی حسن ظن و اعتماد نسبت به ملکیت افراد ایجاد می‌کند. قاعده اصله الصحه این را می‌رساند که اعمال دیگران را باید حمل بر صحت کنیم؛ مسلمان کار را محکم و متقن انجام می‌دهد یا این‌که در کارهای شخصی کار او را حمل بر نوع صحیح آن بکنیم (مصطفوی، ۱۳۸۸: ۱۰۸). اسلام روی عوامل زمینه ساز کاهش سرمایه اجتماعی نیز دست گذاشته است؛ تفاوت‌های قومی و زبانی و نابرابری اقتصادی و اجتماعی. اسلام با معیار قرار دادن تفاوت‌ها فقط برای شناخت، با قوم‌گرایی و نژاد پرستی به مبارزه برخاسته است. کوهکن (۱۳۸۷) مولفه‌های اعتماد در اسلام را به دو گروه کلی اجتماعی و اقتصادی تقسیم می‌کند. مولفه‌های اجتماعی را به دو گروه ایجابی و سلبی تقسیم می‌کند. و برای هر کدام شاخص‌های را مطرح کرده است. مولفه‌های ایجابی عبارتند از: امانت‌داری، وفای به عهد و حقوق دیگران. مولفه‌های سلبی عبارتند از: تهمت، دروغ، کینه‌ورزی، نیرنگ، سخن‌چینی و غیبت. برای مولفه‌های اقتصادی اعتماد؛ قرض‌الحسنه، قاعده کتابت، انفاق و وقف را تعیین کرده است (زارعی متین، ۱۳۹۵: ۱۶۹).

انسجام

بحث انسجام را می‌توان در مباحث اسلامی ذیل آیه «واعتصمو بحبل الله جمعیاً و لاتفرقوا» (آل عمران، ۱۰۳) به بحث گرفت. با دو اصل؛ اصل اخوت و اصل وحدت به آن قیام و قوام بخشید. در این آیه دستور به اعتصام به ریسمان الهی داده شده است. در تفسیر حبل الهی اختلاف است؛ پیامبر (ص)، علی ابن ابی طالب (ع)، اهل بیت (ع) و جماعت. آنچه که به کمک ما می‌آید نتیجه اعتصام است که خدا در این آیه با دیده منت می‌نگرد (ثمره این منت بزرگ رهایی از افتادن در گودال آتش است)، تذکر می‌دهد ما به شما نعمت دادیم، این نعمت را الفت و انسجام اجتماعی بر می‌شمرد می‌گوید: شما قبل از اسلام پراکنده و متفرق بودید. اهل سنت و جماعت حبل الهی را به جماعت تفسیر کرده اند (دره، ۱۴۳۰، ۲: ۱۹۰).
ید الله مع الجماعه نیز گواه بر اهمیت دادن اسلام در انسجام و پویایی اجتماعی دارد. اسلام عقاید عمیق و معیار مشترکی برای انسان‌ها ایجاد می‌کند که موجب افزایش انسجام اجتماعی می‌شود. اسلام با محبت و برادری (اصل اخوت) به رابطه اجتماعی رنگ و پیوندی وثیق برادری می‌زند. معیار رابطه را با اصل اخوت در واقع بر خود پنداری استوار می‌کند. در دو طرف رابطه خود انسان مسلمان است. در آیه ۳۰ آل عمران اصل وحدت را پیش می‌کشد. در آیه ۶۳ سوره انفال یاد آور می‌شود که این خداوند بود که میان دل‌های مسلمانان الفت و برادری ایجاد کرد و به پیامبر اسلام گوش زد می‌کند که اگر از تمام امکاناتی که در زمین است کمک می‌گرفتی برای الفت دل‌هایشان باز نمی‌توانستی. بنابراین اصل اخوت و وحدت در انسجام جوامع انسانی نقش عمده‌ای دارد. نگاه فقیهانه به اسلام و استفاده از مدل قواعد فقهی در زندگی اجتماعی، روح مودت و همکاری را در جامعه اسلامی تزریق می‌کند. یکی از قواعد کاربردی فقهی قاعده احسان است؛ طبق این قاعده جلب منفعت و دفع ضرر از برادر مسلمان، یکی از وظایف افراد در جامعه است. یعنی انسان کاری را به قصد مساعدت و همکاری انجام دهد حتی اگر منجر به منفعت و دفع ضرر نشود چنین انسانی محسن به حساب می‌آید و طبق مفاد آن چنین شخصی ضامن نیز نمی‌باشد (مصطفوی، کاظم، ۱۳۸۸: ۹۸).

مشارکت

مشارکت شاه بیت به کارگیری مدیران در انگیزش و فرایند تصمیم‌گیری است. بخش عمده بالندگی و تعالی سازمان در نوع استفاده مدیران از این ظرفیت سازمانی است. شواهد و مدارک در حوزه مدیریت منابع انسانی و رفتار سازمانی بیانگر آن است که مدیریت مشارکتی در بسیاری از زمینه‌ها، کارآمدی و اثربخشی بیشتری دارد (زارعی متین، ۱۳۹۵: ۱۱۱). در قرآن به مدیریت مشارکتی توجه ویژه شده است. قرآن، پیامبر(ص) را در هنگام تصمیم‌گیری کلیدی دعوت(دستور) به مشورت با مردم می‌کند. سیره و منطق عملی معصومین نیز تاکید و توجه به مشورت و مشاوره است. امام علی (ع) در خصوص اهمیت مشورت می‌فرماید: مشورت عین هدایت است و قطعا به خطر می‌افتد کسی که استبداد ورزد و به رای خود، خویش را از دیگران بی‌نیاز ببیند (خطبه نهج‌البلاغه: ۲۱۶). مشارکت در هر جامعه‌ای به صورت نوعی خاص نمود پیدا نموده است. در افغانستان در بین قوم هزاره، مشارکت را می‌توان در فرهنگ آشار جستجو کرد. معمولا هنگام درو یا کارهایی که از عهده فرد به تنهایی برنمی‌آید. فرد، همسایگان و افراد قبیله خود را دعوت به آشار می‌کند. در این کار ضمن تقویت انسجام، بهبود ارتباطات و فرهنگ کار جمعی، کارها سریعتر و اثربخش‌تر به انجام می‌رسد.

مفهوم شناسی تعاون

تعاون به معنای یابوری و همراهی متقابل است. این واژه از عون به معنی یاری نمودن و در باب تفاعل به معنای کمک کردن به همدیگر و همیاری آمده است (دهخدا، ۱۳۷۹: ۷۲۴). واژه تعاون در مفاهیم زیر نیز به کار برده شده است: همکار: به یکدیگر یاری رساندن و مشارکت در جهت ارضای نیاز مشترک؛ کنش متقابل و پیوسته: که در جهتی یگانه صورت می‌گیرد؛ خودیاری: منتظر کمک دیگران ننشستن؛ همیاری: توفیق خود را در گرو موفقیت دیگران دانستن؛ مفهوم سازمانی: عملی که در داخل یک شرکت تعاونی صورت می‌گیرد. به بیان دیگر: کار گروهی داوطلبانه و نظام‌مند را تعاون گویند. با استناد به مبانی، هدف‌ها و ارزش‌های مورد نظر در تعاون می‌توان گفت: تعاون عبارت است

از فرهنگ و شیوه کار و زندگی اجتماعی. این اصول، اهداف و ارزش‌ها در همه جوامع بشری مورد پذیرش قرار گرفته است (زارعی‌متین، ۱۳۹۵: ۶۲). باتوجه به اینکه از تعاون معانی زیادی در ذهن تداعی و متبادر می‌شود، تنها معنی که با روح تعاون همخوانی دارد همیاری است. تعاون به معنی همیاری روح مشارکت جمعی را در جامعه زنده و پرورش می‌دهد که برآیند آن افزایش سرمایه اجتماعی است.

مفهوم تعاون از منظر اسلام

مفهوم تعاون از نگاه اسلام در ذیل قرآن و روایت از امام صادق (ع) بحث می‌

۷۵

شود. تعاونوا علی البر و التقوی.. (مائده: ۲۹). اسلام روح اجتماع و جوامع انسانی را تعاون و همیاری دانسته است. از این رو به پیروان خود سفارش نموده است تا در انجام کارهای نیک، پشتوانه یکدیگر باشند و هنگامی که افراد با یکدیگر اجتماع کنند و روابط اجتماعی داشته باشند، روحیه وحدت در کالبد آنان دمیده می‌شود، از تفرقه و پراکندگی در امان خواهند بود. مبانی و فلسفه تعاون از منظر قرآن عبارتند از: اجتماعی بودن انسان و برآورده شدن بسیاری از نیازهای انسان در اجتماع؛ تعلق اموال و مواهب الهی به جامعه و تمام مردم و برقراری برادری و اخوت دینی در جامعه (زارعی‌متین، ۱۳۹۵: ۶۳). امام صادق نیز در حدیثی سفارش به اهتمام در کارهای جمعی می‌فرماید: هر کس در پیش‌برد کار مسلمانان اهتمام نورزد، در شمار مسلمانان نیست (کلینی، ۲: ۱۶۴).

مصادیق تعاون در اسلام

در اسلام هشت مصداق برای تعاون و هشت آثار برای همدلی و تعاون برشمرده‌اند که در این تحقیق به بیان مصادیق بسنده، از توضیح مفصل آن‌ها جهت رعایت اختصار صرف نظر می‌شود: ۱- هدیه دادن؛ ۲- رفع غم از چهره مومن و سیراب کردن او؛ ۳- عیادت در وقت بیماری؛ ۴- کوشش برای صلح و آشتی؛ ۵- شاد نمودن دیگران؛ ۶- امر به معروف و نهی از منکر؛ ۷- شرکت در نماز جمعه؛ ۸- شرکت در انتخابات و رای‌گیری‌ها.

آثار همدلی و تعاون

- ۱- قرب و نزدیکی به خداوند؛ ۲- آقایی و سروری در دنیا؛ ۳- زیاد شدن روزی؛
- ۴- محبوب گشتن نزد خداوند؛ ۵- ناراحتی شیطان؛ ۶- ورود به بهشت؛ ۷- رفع حوائج شخص در قیامت؛ ۸- رفع عذاب شدید (زارعی متین، ۱۳۹۵: ۶۶-۶۸).

یافته‌های تحقیق

سرمایه اجتماعی کلید استقرار جامعه مدنی و حیات شهروندی است و فقدان این سرمایه، مانع اساسی بر تاسیس و استقرار آن است. در جوامعی که این نوع سرمایه قوی می‌باشد بستر مناسبی برای شکل‌گیری جامعه مدنی پویا، توانمند، پاسخگو و کارآمد فراهم می‌سازد. اما درمقابل تهی شدن یک جامعه از سرمایه اجتماعی به ناکارآمدی بسیاری از سیاست‌ها و طرح‌های پیشنهادی در حوزه برنامه‌ریزی می‌شود. سرمایه اجتماعی در هر جامعه‌ای تابعی از موجودی فضیلت-های اخلاقی آن جامعه است و با همه سطوح کلان (دولت و نهادهای حکومتی، حکومت‌های محلی، سازمان‌ها و نهادهای مدنی و رفتار فردی) ارتباط دارد. از تحقیقات اسلامی نیز دست آمد که: سرمایه مذهبی دین اسلام، می‌تواند اغلب جنبه‌های مثبت سرمایه اجتماعی همچون اعتماد، دسترسی به اطلاعات و مشارکت را پوشش داده و بسیاری از نقص‌های آن را مرتفع کند و وجود سرمایه مذهبی سبب می‌شود، سرمایه‌های فیزیکی، انسانی و اجتماعی به درستی مورد استفاده قرار گیرند. فصیحی تاثیر دین اسلام بر سرمایه اجتماعی را به صورت نظری مورد بررسی قرار داده است و نتیجه گرفته است که اجرای اصول دین اسلام بر افزایش سرمایه اجتماعی تاثیر زیادی دارد. در یک کلام براساس تحقیقات سبحانی نژاد و همکاران که با روش تحلیل محتوا قرآن را مورد بررسی قرار داده‌اند. نه محور الگویی رابطه اجتماعی را در قرآن لیست کرده‌اند که یکی از محورها متناسب با موضوع مقاله است؛ محور الگویی ایمان و عمل به منشور روابط اجتماعی موجب تقویت همکاری در امور اجتماعی، مشورت در امور، بازسازی هویت اجتماعی و ... می‌شود. پس می‌توان از تحقیقات صورت گرفته نتیجه گرفت: که ایمان و عمل به منشور روابط اجتماعی موجب تقویت تعاون و همیاری می-

شود. از طرف دیگر نتیجه تعاون و همیاری افزایش سرمایه اجتماعی را همراه خواهد داشت.

منابع

۱. ابن خلدون، عبدالرحمان (۱۳۸۸)، مقدمه ابن خلدون، مترجم: محمد پروین گنابادی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۲. اینگلهارت، رونالد؛ نوریس، پیپا (۱۳۸۷)، مقدس و عرفی: دین و سیاست در جهان، ترجمه: مریم وتر، تهران: نشر کویر.
۳. بیات، بهرام (۱۳۸۳)، سرمایه اجتماعی، فصلنامه مطالعات اجتماعی، پیش شماره سوم.
۴. بیرو، آلن (۱۳۸۰)، در آمدی بر دایره المعارف علوم اجتماعی، ترجمه: باقر ساروخانی، تهران: کیهان.
۵. کلمن، جیمز (۱۳۷۷)، بنیادهای نظریه اجتماعی، ترجمه: منوچهر صبوری، نشر نی، تهران.
۶. دره، محمدعلی طه (۱۴۳۰)، تفسیر القرآن الکریم و إعرابه و بیانہ، بیروت: دار ابن-کثیر.
۷. رابرت پاتنام (۱۳۷۹)، دموکراسی و سنت‌های مدنی، ترجمه: محمدتقی دلفروز، تهران: دفتر مطالعات و تحقیقات سیاسی وزارت کشور.
۸. ربانی خوارسگانی، رسول؛ طاهری، زهرا (۱۳۸۷)، «تبین جامعه شناختی میزان دینداری و تاثیر آن بر سرمایه اجتماعی در بین ساکنان شهر جدید بهارستان اصفهان»، دوفصلنامه علوم اجتماعی دانشگاه فردوسی مشهد.
۹. صالحی امیری، رضا (۱۳۸۸)، انسجام ملی و تنوع فرهنگی، مجمع تشخیص مصلحت نظام، تهران: مرکز تحقیقات استراتژیک.
۱۰. فارابی، ابونصر محمد (۱۳۷۹)، اندیشه های اهل مدینه فاضله، مترجم: سید جعفر شهیدی، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

۱۱. فاضلی کبریا، حامد؛ صفرزاده، حسین؛ حسن‌زاده، مسعود (۱۳۹۱)، «طراحی مدل مفهومی سرمایه اجتماعی باتاکید بر آموزه‌های نهج‌البلاغه»، فصلنامه پژوهش‌های مدیریت سرمایه انسانی، شماره ۲، ۳۷-۱۳.
۱۲. فوکویاما، فرانسیس (۱۳۷۹)، **پایان نظم** (بررسی سرمایه اجتماعی و حفظ آن)، مترجم: غلام‌عباس توسلی، تهران: نشر جامعه ایرانیان.
۱۳. کتابی، محمود؛ گنجی، محمد؛ احمدی، یعقوب و معصومی، رضا (۱۳۸۳)، «دین، سرمایه اجتماعی و توسعه اجتماعی و فرهنگی»، **مجله پژوهشی دانشگاه اصفهان**، شماره ۲، ۱۹۲-۱۶۹.
۱۴. کلمن، جیمز (۱۳۸۶)، **بنیادهای نظریه اجتماعی**، ترجمه: منوچهر صبوری کاشانی، نشر نی، تهران.
۱۵. تاج‌بخش، کیان (۱۳۸۵)، **سرمایه اجتماعی، اعتماد، دموکراسی و توسعه**، تهران: نشر شیرازه.
۱۶. مصطفوی، کاظم (۱۳۸۸)، **القواعد الفقهیه**، قم: جامعه المصطفی العالمیه.
۱۷. مهرگان، نادر؛ دلیری، حسن (۱۳۸۹)، «سرمایه اجتماعی یا سرمایه مذهبی، کدام یکی برای اقتصاد مطلوب ترند؟»، **مجله معرفت اقتصادی**، ۲، صص ۷۲-۵۱.
۱۸. نرم افزارهای نور، **جامع التفاسیر**.
۱۹. الویری، محسن (۱۳۸۳)، «سرمایه اجتماعی و سند چشم انداز»، **فصلنامه آموزشی، پژوهشی، ارتباطی پیام امام صادق (ع)**.